

АЙТИБАЕВА Ж. К., МУРАТАЛИЕВА У. Т.
Ош мамлекеттик университети
АЙТИБАЕВА Ж. К., МУРАТАЛИЕВА У. Т.
Ошский государственный университет
АЙТБАЕВА Ж. К., MURATALIEVA U. T.
Osh State University

КОНЦЕПТ, КОНЦЕПТТЕР АЛКАГЫ ЖАНА ДҮЙНӨНҮН КОГНИТИВДИК-ТИЛДИК СҮРӨТҮ

КОНЦЕПЦИЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И КОГНИТИВНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА

CONCEPT, CONCEPTUAL STRUCTURE AND COGNITIVE-LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Аннотация: Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге көтөрүүгө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий-техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдүүлүгү жана электрондук нукта катуу үстү жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң тирткн болмокто. Макалада келечекте адамзат өкүлдөрүн кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенүүгө болору тууралуу сөз болот.

Аннотация: Эпоха глобализации, несомненно, приведет к интеграции, синтезу и обобщению, возвышению, моделированию концептосферы человечества. Научно-технический прогресс, оперативность интернета, коммуникации и бурный рост в электронном русле станут большим стимулом для сближения недр народов, идентификации концептосфер. В статье говорится о том, как можно надеяться, что в будущем человечество будет иметь не столь разрозненные концепции.

Abstract: Globaldashtyruu dooru adamzattyn conceptosferasyn integratyalogo, sintezdep zhalpylogo, zhogorku degeelge kotoruugo, okshoshturuuga alyp keleri sheksiz. Ilimiy-technikalyk progress, Internet, communicatiyn operativdyulygu zhana elektronduk nukta katuu osup zhatyshy elderdin oh kazynasyn zhakyndashtyruuga, conceptosferalaryn identificationyogo chon turtku bolmokto. Makalada kelechekte adamzat okulduro keskin ayurmаланbagan conceptter alkagyna ee swamps dep ishenuug boloru tuuraluu soz swamps.

Негизги сөздөр: концепт, этнос, билим аймагы, глобалдаштыруу доору, прогресс, интернет, материалдашуу, дүйнө сүрөтү ж.б.

Ключевые слова: концепция, этническая принадлежность, область знаний, эпоха глобализации, прогресс, интернет, материализация, образ мира и т. д.Б.

Keywords: concept, ethnicity, area of knowledge, the era of globalization, progress, Internet, materialization, image of the world, etc.

Концепттер дискреттнн, автономдуу болгону менен өз ара тирдннчө байланыштарда жашайт. Алар ой казынасында аркы-терки, оң-тетири, алыс-жакын катыштагы, тиркннн келчмдөгнн, катмардагы, алакалардагы, татаал тнзгнлнштөгнн

—торчолорл сыяктуу орун алат. Концепттердин жыйындысы ʒзннчҕ когнитивдик-семантикалык алкакты жаратат.

Концепттер – алкагы этностун ой снрҕтҕерн, элестҕелҕерн, схемалары, символдору, тншнннктҕерн, пропозициялары, фреймдери, гештальттары уюштурган абстракттуу маанилер тнрндҕ берилген, сырткы днйнҕнн ар кыл белгилерин жалпылоочу концепттерден турган билимдердин жыйындысы.

Биз бул жерде концептосфера, билим аймагы [1, 112-114 бб.] концепт же концепттер чҕйрҕсн [2, 58-60 бб.] концепттер алкагы, когнитивдик мейкиндик, концепттер кору, когнитивдик база ж.б. терминдерин параллелднн эле колдонобуз. Анткени бул аталыштардын маани-маңызы ҕтҕ жакын, бирин экинчиси толуктайт жана аң -сезим элементтеринин жалпы топтомун окшош эле чагылдыра алат. Этностун бнткнл билими, тажрыйбасы, эстутумундагы маалыматы анын концептологиясын тнзҕт. Концепттер аймагы улут ҕкнлдҕерннн, конкреттнн тилди колдонуучулардын ойлоо кҕрҕнҕснн, корун, негизин, ой жнҕнртнн тереңдигин, багыттарын аныктайт, жнрнм-турумун, снйлҕҕ-тншнннҕснн жҕндҕйт. Алар —менталдык (ойлонулуучу), байкалгыс бирдиктерл [1, 112-б.] ой тутумда потенциалдык мннҕздҕ жашайт. Концепттер чҕйрҕсн тилге чейин, тилден тышкары, тилсиз эле боло берет, вербалдашып гана тилге ҕтнп материалдашат[3, 36-б.] (Попова, Стернин 2010 :36).

Материалдашканда концепттер алкагынын элементтери тилдик каражаттар аркылуу сыртка чыгат. Буга, албетте, тыбыш-тамгалар (оозеки-жазма кепте), морфемалар, сҕз айкаштары, снйлҕмдҕ системалары тнздҕн-тнз катышып, концептосферанын бирдиктерин жагдайга, ой-максатка ылайык актуалдаштырып, тизмектештирип вербалдаштырат. —Мунун ичинде лексикалык деңгээл ҕзгҕҕ, башка деңгээлдерден айырмаланган спецификалуу системалык-семантикалык байланыштарды реалдаштырарын айтууга болотл [1, 113-б.] .

Бул ҕннтҕн алганда концептосферанын тнзннҕнлҕерн этностук аң-сезимде иреттелип, бир системага баш ийип жашайт деп белгилҕҕҕ болот. Анткени лексика ҕзннчҕ системаны тнзҕт. Ал ҕз ичинен подсистемаларды, кичи алкакчаларды ажыратып, иерархиялуу, кҕп баскычтуу татаал тнзнлнштҕн алакалар аркылуу байланыштырат. Бирок концепттер менен лексемалар системалары эч эле шайкеш боло албайт. Анткени эки инсандын (бала менен чалдын, аял менен эркектин, окумуштуу менен балыкчынын же, малчынын ж.б.), эки топтун (тилемчилер менен олигархтардын, европалыктар менен азиялыктардын, буддистер менен католиктердин, эскимостор менен нигериялыктардын ж.б.) баалуулуктары, кызыкчылыктары, тншнннктҕерн, днйнҕ карашы, кҕргҕн-билгени, ой-жнҕнртннҕсн, акыл-эс кору тнрдннчҕ. Бул жерде менталдык лексикалык системалуулук-асистемалуулук жҕннндҕ да сҕз кылууга болот. Бир адам менен экинчи адамдын эстутумдары бир системага баш ийбейт. Бирҕҕннн ой казынасы жана лексикону экинчисинен тҕмҕн, жарды же таптакыр эле тайыз болот. Бирҕҕннн ойтутумунда тигил же бул концепттин жоктугу аны атаган сҕзднн жоктугу менен коштолот, концепттин орун алышы ага тиешелнн сҕзднн эстутумга кириши менен ишке ашат. Сҕзднн пайда болушуна концепт негиз. Концепт болсо гана, аны —тыштаганл турпат – сҕз болот.

Лексиканы система катары аныктоо – изилдҕҕнннн иреттннлнккҕ, сҕз корун тартипке келтирннҕ болгон умтулуусунун натыйжасы. Лексикага ошол эле учурда асистемалуулук деле мннҕзднн. Анткени сҕз жана анын мааниси, белгиленннчн менен белгилҕҕнннн ҕз ара

карама-каршылыгы, бир белгиленгеннин бир нече белгилеңгө, бир нече белгилеңгө бир белгилеңгөннн туура келиши (омонимия, синонимия, полисемия, супплетивизм ж.б.), дефектнн парадигмалардын болушу (кемтик, —чала парадигмалар), окказионализмдер, арголор, норманын бузулуулары ж.б.у.с. кептеген кубулуштар лексиканын системасыздыгынан, толук системаланбастыгынан кабар берет.

Тилдин лексикалык кору этностун фольклоруна, маданиятына, адабиятына, илимине, билимине, техника-технологиянын, искусствосунун деңгээлине дагы башка кеп факторлорго багынычтуу. Элдик оозеки, жазма тнрндө катталган тажрыйбасы анын когнитивдик базасын тнзет. Тажрыйбасы жарды элдердин, демек, концептосферасы да жарды болот, сөзднк кору да четө тайыз (200-300 чамалуу эле сөзднн кору бар этностор кеп) .

Ар бир улуттун өз концептосферасы бар. Бир концептосфера башкалардыкы менен айрым тараптары менен тутумдашып, кайсы бир жагы менен кесилишип же чектешип кетет. Улут аралык концепттер арбын. Кээде концепттер региондук, континенталдык мннөздө да болот. Идеология, дин да элдердин концепттер чөйрөсннө таасирин тийгизет, кепнрө катары кызмат кылат. Концепттер алкагына, тнзмннө маданий, социалдык, саясий, экономикалык, илимий, географиялык, расалык ж.б. факторлор да өз нлнштөрнн кошот.

Глобалдаштыруу доору адамзаттын концептосферасын интеграциялоого, синтездеп жалпылоого, жогорку деңгээлге кетерннө, окшоштурууга алып келери шексиз. Илимий - техникалык прогресс, интернет, коммуникациянын оперативдннлнн жана электрондук нукта катуу өснп жатышы элдердин ой казынасын жакындаштырууга, концептосфераларын идентификациялоого чоң тнрткн болмокто. Келечекте адамзат өкнлдөрн кескин айырмаланбаган концепттер алкагына ээ болот деп ишенннө болот.

Концепттер алкагын же концептосферага тутумдаш тилдин семантикалык мейкиндиги деген тншннн бар. Бул мейкиндик – концептосферанын —тилдик каржаттар аркылуу туюнтулган бөлннл [2, 59-б.]. Концепттерди изилдөө сөзснз тилдин семантикалык мейкиндигин эсепке алат. Бул мейкиндиктин теориялык жоболору XIX кылымда эле иштелип чыккан (М. Бреал, П. Лафарг, М.М. Покровский ж.б.). Мисалы, орус лингвисти М.М. Покровский төмөндөгн постулаттарды сунуштап, аларды семантиканын, семантикалык алкактын принциптери катары белгилеген:

семантиканын закондору ар бир жеке сөздө эмес, сөздөрдн топторунда, системаларында, талааларында аныкталат;

бул топтор эки тнрдн болот: а) тил ичиндеги, тншннн, элестөө чөйрөлөрннө карап топтоштурулган алкактар; б) тилден тышкаркы, предметтик аймактарга карап топтоштурулган алкактар: —базарларл, —оюн-зоокторл, —өлчөм-салмактарл ж.б. Окумуштуунун ою боюнча, тил ичиндеги мейкиндикте психологиялык закон ченемдннлктөр, тилден сырттагы мейкиндикте конкретнн-тарыхый (социалдык, өндөрнштн ж.б.) закон ченемдннлктөр нсөмднк кылат;

универсалдык закон ченемдннлктөр (негизинен синтаксистик) снйлөмдөрднн тнзлншн жана өзгөрншн (трансформацияланышы) менен байланыштуу; процесстин абстракциясынан анын материалдашкан натыйжасына өтнн (*токто* → *токтом*, *чеч* → *чечим* ж.б.) ушул универсалдуулуктун бир көрсөткнчн (БЭСЯ 2000: 439-440).

Семантикалык мейкиндикти дннөннн тилдик снрөтн менен синоним катары кароого да болот [2, 59-б.]. Буларды бириктирген бир нече касиет-белгилер бар:

алар ири когнитивдик-семантикалык парадигманы тнзѳт;

бул парадигманын курамына тнрднн кичи парадигмалар, топтор, талаалар, мейкиндиктер кирет да, ѳз ара татаал, кѳп кырдуу, ар багыттуу байланыштар аркылуу семантикалык биримдикти уюштурат;

аларда тилди пайдалануучулардын социалдык, улуттук, курактык, идеологиялык, профессионалдык ж.б. бѳтѳнчѳлнктѳрн аныктаган ѳзгѳчѳ уникалдуу, эндемикалык семалар болот;

днйнѳннн аң-сезимдеги элементтерине ат беришет, концепттерди материалдаштырып репрезентациялашат;

жекече адамдын сезимдик, рационалдык тажрыйбасын элдик менталитеттин контекстинде тартипке салышат, тилдик каражаттар аркылуу эстутумга киргизип сакташат.

Днйнѳннн тилдик снрѳтн лингвистикада жакындан бери эле карала баштады. Ал днйнѳ снрѳтн тншнннннѳ карата гипоним. Айтып кетчн нерсе: днйнѳ снрѳтнн аңдоо, тншннннн, жаратуу аракетин б.з.ч. 7-6-кылымда Анаксимандр баштап, днйнѳ тншннннннн парадигмасы Гераклид, Пифагор, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Эпикур, Аристотель, Евклид, Архимед, Клавдий Птоломей ж.б. тарабынан заманына жараша ѳннктнрнлнп отуруп, байыркылардын днйнѳ снрѳтн калыптанган [2, 63-б.]. 20-кылымдын аягында жалпы илимде днйнѳ снрѳтн, днйнѳ образы, днйнѳ модели, днйнѳннн жалпы снрѳтн, днйнѳннн илимий (физикалык, биологиялык ...) снрѳтн сыяктуу тншнннктѳр жайыла баштады.

Днйнѳннн снрѳтн – 20-кылымдын акырында гуманитардык илимдерде ѳтѳ активднн колдоно баштаган термин. Кыргызстанда бул тншнннктнн калыптанышына, таркашына жана активднн колдонуп калышына Л.А. Шеймандын орусча эмгектери зор мааниге ээ болгон. Анын днйнѳ снрѳтн, днйнѳннн философиялык снрѳтн, днйнѳннн билингвалдык снрѳтн, днйнѳннн маданий-тилдик снрѳтн тууралуу пикирлери, сунуштары, табылгалары кыргыз таанууга, лингвомаданият таанууга чоң салым кошкон [6, 225-229-бб.].

Днйнѳ снрѳтнннн маани-маңызын окумуштуулар тнрдннчѳ аныкташат. Терминди колдонуу чѳйрѳсн, жыштыгы, мотивациялары да бир кылка эмес. Лингвистика менен маданият таанууда днйнѳ снрѳтн термини айрыкча активднн пайдаланылып жатат. Гносеологиялык кѳз караштан жалпылап алганда днйнѳннн снрѳтн деп коомдун, топтун же жеке адамдын аң-сезиминде калыптанган айлана-чѳйрѳ жѳннндѳгн билимдердин иреттелген жыйындысын айтууга болот [3, 51-б.].

Когнитивдик лингвистикада днйнѳ снрѳтнннн эки негизги чоң тобу жиктелет:

днйнѳннн тнзмѳ-тнз (ортомчусуз) снрѳтн;

днйнѳннн кыйыр (ортомчулуу) снрѳтн;

Биринчи тнр – аң-сезим менен айлана чѳйрѳнн билип-таануунун натыйжасында жаралган снрѳт. Днйнѳ таануу сезнн органдары (кѳрнн, угуу, жыттоо ...) же абстракттуу ойлоонун жардамы менен жнрѳт. Экинчи тнр аң-сезимдеги ортомчусуз кабыл алынган днйнѳ снрѳтнн материалдаштырган, турпатташтырган экинчи белгилер системасында (китептер, ММК, интернет, снрѳт, ыр, аудиовидеоматериалдар ж.б.) чагылдырылган концептосферанын катталыш натыйжасы.

Днйнѳ снрѳтн (ДС) ѳз ичинен дагы башка кичи тнрлѳрдн ажыратууга мнмкннднк берет.

Булардын айрымдарын келтирели.

Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү (ДТС) – этностун же жеке адамдын аң-сезиминде жаралган айлана чөйрөнүн менталдык образы, алардын концептосферасынын жыйындысы. ДКС түзмөгүнө, кыйыр да жолдор менен пайда болот.

Дүйнөнүн улуттук когнитивдик сүрөтү (ДКУС) – этностун, анын өкүлдөрүнүн концептосферасын түзгөн жалпы, туруктуу жана кайталанчу концепттердин жыйындысы. ДКУС элдин көз карашында, баалуулуктарында, каада-салттарында, жөнөтүлүштөрүндө, ой-пикирлеринде, паремияларында берилет.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтү (ДКС) – тилдик каражаттарда чагылдырылып, катталып, туруктуу мүнөзгө өтүп калган концепттер алкагы. ДТС улуттук, улут аралык, адамзаттык мүнөздө болот. Кээ бир окумуштуулар ДТСти анын гипероними ДС менен теңештирип коёт. Мисалы, В.В. Красных ДТС менен ДСти ажырым, бөлүк-бөлүк кароо керек дейт. Мында ДТС ДСтин бир түрү гана экендиги көңүлгө алынбаган. Элдин ойлоосу, ой -жөнөтүүсүнө тилсиз эле жөнөт, бирок тилде катталат, аталышка ээ болот, туюнтулат жана турпатташат. ДТС ДКСке салыштырмалуу чектүү, ДТСте урунтуктуу гана концепттер материалдашат, пикир алмашуунун каражаты болуп калат. Окумуштуулар белгилегендей, тилдик бирдиктин коммуникативдик баалуулугу ал туюнткан концепттин элдик маданият өңүн маанилүүлүгүн менен байланышат. Тил дүйнөнүн мүнөздөйт, бөлүнүшүрбөйт, топтоштурбайт же талдабайт. Ал когнитивдик мүнөздөгөн, талдоону, топтоштурууну чагылдырат, каттайт, вербалдаштырат (атайт), бөлүнүшүрүнүн белгилейт. —Тил болгону мындай мүнөздөштүрүнү тууралуу сигнал берет. Язык лишь сигнализирует о таком членении|| [3, 56-6.]. ДКС ДТСке карата негиз, база болот.

Дүйнөнүн көркөм сүрөтү да ДКСке багынычуу. Аны көркөм өңүрдүн өкүлүн ДКСтин негизинде жаратат, окуганда, көргөндө же укканда ага тиешелнүн элестер рецепиенттин ойтутумунда пайда болот. Ал автордук чыгарма түрүндө берилет. Аны кабыл алуу коом тарабынан ишке ашат.

Булардан тышкары —дүйнөнүн сүрөтүн||, —дүйнөнүн реалисттик сүрөтүн||, —дүйнөнүн астрономиялык сүрөтүн||, —дүйнөнүн мифологиялык сүрөтүн|| ж.б. тектеш түшүнүктөр бар. Алар биздин ишке кыйыр тиешелнүн, ошондуктан мында каралбайт.

Колдонулган адабияттар:

- Камбаралиева, У.Ж. Когнитивдик илими – Б., 2019 – 324 б.
- Саматов К. Концепциялык лингвистика – Б.: Улуу тоолор, 2021 – 176 б.
- Попова, З.Д. Когнитивная лингвистика [Текст] / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ, 2010. – 314 б.
- Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования [Текст] / В.И. Карасик, В.И. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики – Воронеж, 2001 – 455б.
- Красных, В.В. —Свой|| среди —чужих||: миф или реальность [Текст] / В.В. Красных – М.: Гнозис, 2003 – 375 б.
- Ормокеева, К. Лингвистический антропоцентризм – Б., 2016 – 345б.